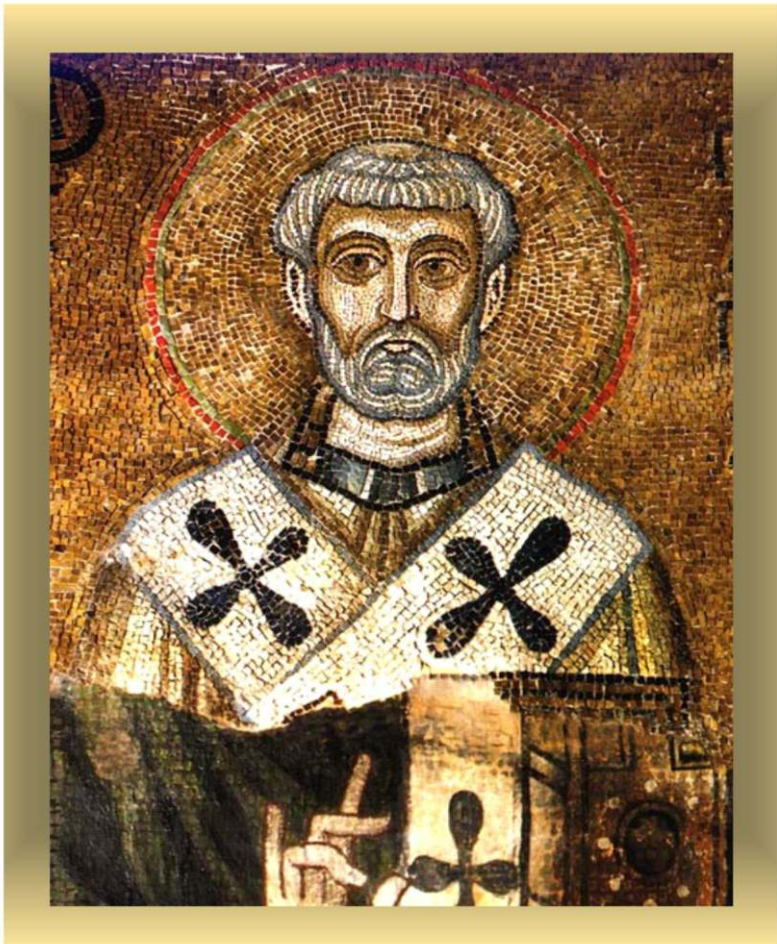

CĂLIN IOAN DUȘE

IMPERIUL ROMAN ȘI CREȘTINISMUL
ÎN TIMPUL SFÂNTULUI CLEMENT ROMANUL

Presă Universitară Clujeană

CĂLIN IOAN DUȘE

•

IMPERIUL ROMAN ȘI CREȘTINISMUL
ÎN TIMPUL SFÂNTULUI CLEMENT ROMANUL

Această carte apare sub egida
Centrului de Studii Patristice și Literatură Creștină Antică

CĂLIN IOAN DUȘE

**IMPERIUL ROMAN ȘI CREȘTINISMUL
ÎN TIMPUL
SFÂNTULUI CLEMENT ROMANUL**

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2021

*Publicarea acestei cărți a fost finanțată
prin Fondul de Dezvoltare al Universității Babeș-Bolyai 2020 /
The publication of this book was supported
by the 2020 Development Fund of the Babeș-Bolyai University.*

Referenți științifici:

Pr. Prof. univ. dr. Marius Țepelea

Pr. Conf. univ. dr. Alexandru Buzalic

ISBN 978-606-37-1015-5

© 2021 Autorul volumului. Toate drepturile rezervate. Reproducerea integrală sau parțială a textului, prin orice mijloace, fără acordul autorului, este interzisă și se pedepsește conform legii.

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

*Părinților mei,
Ioan și Floarea*

*Copiilor mei,
Teodora și Ioan*

*Soției mele,
Daniela Teodora,
trecută la cele veșnice în 8.04.2001.*

*Tuturor martirilor creștini
din perioada Părinților Apostolici*

Călin Ioan Dușe (n. 27.01.1971) este preot, lector univ. dr. la Facultatea de Teologie Greco-Catolică, Departamentul Oradea, din cadrul Universității Babeș-Bolyai Cluj-Napoca.

În anul 2003 a obținut titlul de doctor în teologie, specializarea Patrologie și literatură post patristică cu teza: *Viața duhovnicească după Sfântul Simeon Noul Teolog și integrarea lui în spiritualitatea răsăriteană*, sub îndrumarea Arhid. Prof. univ. dr. Constantin Voicu.

Este membru fondator al Centrului de Studii Patristice și Literatură Creștină Antică (CSPLCA) din cadrul Universității Babeș-Bolyai Cluj-Napoca.

Cuprins

<i>Lista publicațiilor lui Călin Ioan Dușe</i>	9
Cuvânt înainte	13
Introducere	17
Abrevieri	29
Capitolul I. IMPERIUL ROMAN ÎN SECOLUL I d.Hr.	49
Împărații din secolul I d.Hr.	54
OCTAVIAN AUGUST (27 î.Hr. – 14 d.Hr.) – <i>cu el începe dinastia Iulio-Claudiană</i>	54
TIBERIU (14-37 d.Hr.).....	63
CALIGULA (37-41 d.Hr.)	66
CLAUDIU (41-54 d.Hr.).....	71
NERO (54-68 d.Hr.)	77
VESPASIAN 69-79 d.Hr. – <i>cu el începe dinastia Flaviilor sau Flaviană</i>	90
TITUS (79-81 d.Hr.).....	95
DOMIȚIAN (81-96 d.Hr.)	99
NERVA (96-98 d.Hr.) – <i>cu el începe dinastia Antoninilor</i> ...	105
TRAIAN (98-117 d.Hr.).....	108
I.1. Personalități culturale din secolul I d.Hr.	119
I.2. Roma, cetatea eternă.....	159

Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul

I.3. Societatea romană în secolul I d.Hr.	170
Bibliografie la Capitolul I.....	185
Capitolul II. CREȘTINISMUL ÎN SECOLUL I.....	203
II.1. Creștinismul în perioada Sfinților Apostoli	205
II.2. Activitatea misionară a Sfântului Apostol Pavel, Apostolul neamurilor	252
II.3. Creștinismul la Roma	300
Bibliografie la Capitolul II	372
Capitolul III. SFÂNTUL CLEMENT ROMANUL.....	393
III.1. Viața Sfântului Clement Romanul.....	393
III.2. Opera Sfântului Clement Romanul	409
III.3. Epistola I către Corinteni	410
III.4. Epistola a II-a către Corinteni.....	473
III.5. Epistolele către fecioare.....	499
III.6. Pseudoclementinele	500
III.7. Alte scrieri	506
Concluzii	509
Anexe	513
Bibliografie	531

Lista publicațiilor lui Călin Ioan Dușe

Cărți:

Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2019.

Viața duhovnicească după Sfântul Simeon Noul Teolog și integrarea lui în spiritualitatea răsăriteană, Editura Logos 94, Oradea 2007.

Studii:

L'aparizione e la diffusione del cristianesimo a Roma, în: revista „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica”, an. LX, nr. 1-2, 2020, pp. 65-90.

The Didache of the first textbook for Christian education, în: vol. *Universitatea Babeș-Bolyai la o sută de ani - trecut, prezent și viitor*, Simpozionul Internațional Oradea, 10-13 octombrie 2019, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019, pp. 123-160.

Sfântul Vasile cel Mare, un precursor al învățământului modern, în: vol. *Sapientia et Scientia Theologica: In honorem Renzo Lavatori per l'80° genetliaco* / prefazione di Sua Eccellenza Rev. ma Virgil Bercea; a cura di Anton Rus e Alberto Castaldini, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2018, pp. 186-211.

Il contributo dello impero romano allo sviluppo dello spirito europeo, în: vol. *Identitate națională și spirit european*, Simpozionul Internațional Oradea, 11-13 octombrie 2018, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, pp. 121-147.

San Basilio il Grande un modello di educazione e cultura, în: vol. *Educație și cultură Seminarul Greco-Catolic Oradea-225 de ani de existență*,

Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul

Simpozionul Internațional: Oradea, 11-14 octombrie 2017, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017, pp. 108-124.

Teologia Cristologica dei Padri Apostolici, în: vol. *Spe Salvi* credința, încrederea și speranța: istorie și prognoze, Simpozionul Internațional Școala Ardeleană, Oradea, 6-8 octombrie, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017, pp. 44-52.

L'importance de la famille dans les écrits des Pères cappadociens, în: vol. Școala Ardeleană, ed. a X-a, cu tema *Familia creștină Fundamente antropologice, iubire și sexualitate în celibat și căsătorie*, Simpozionul Internațional Oradea 8-10 octombrie 2016, coordonator, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016, pp. 105-11.

Demnitatea umană și afectarea ei în era globalizării în: revista *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, 1-2/2016, pp. 19-29.

Omilia către tineri a Sfântului Vasile cel Mare-un model de educație și cultură în: revista *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, 1-2/2016, pp. 31-47.

Euharistia Sfântului Simeon Noul Teolog, în: vol. *Școala Ardeleană - Biserică și Societate*, Simpozionul Internațional Oradea, 29-31 octombrie, 2014, coordonator, Editura Presa Universitară Clujeană, 2015, pp. 389-396.

Împăratul Constantin cel Mare - piatră de temelie în promovarea și apărarea creștinismului, în: vol. *Epoca, personalitatea și contribuția împăratului Constantin cel Mare la libertatea și consolidarea Bisericii creștine*, Simpozionul Internațional Oradea, 23-24 Mai 2014, pp. 286-315, Editura Universității din Oradea 2014.

Aniversarea unui profesor de teologie, în: revista *Altarul Banatului*, Anul XXV (LXIV), 1-3, ianuarie-martie/2014, pp. 151-171.

Părinții Apostolici, în: revista *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, 1-2/2014, pp. 123-130.

Importanța scrierilor Sfântului Simeon Noul Teolog, în: revista *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, 1-2/2014, pp. 131-140.

Constantin cel Mare și creștinismul, în: vol. *Secularizarea și Europa contemporană - particularitățile Europei Centrale și de Est*, Simpozionul Internațional, Oradea 4-5 Martie 2011, coordonator științific, Galaxia Gutenberg, 2013, pp. 87-101.

Rugăciunea în tradiția bizantină, un răspuns la secularizarea contemporană, în: revista *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, 1-2/ 2013, pp. 67-76.

Importanța familiei în scrierile Sfinților Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz, în: vol. *Teologie și spiritualitate în operele Sfinților Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz*, Simpozionul Internațional Oradea, 28-30 Aprilie 2009, coordonator științific, Galaxia Gutenberg, 2013, pp. 122-132.

Imperiul Bizantin în timpul dinastiei Macedonenilor, în: vol. *In Memoriam Liviu Borcea (1936-2006) dascăl și istoric*, coordonator Pavel Cherescu, Editura Universității din Oradea 2011, pp. 292-305.

Viața Sfântului Vasile cel Mare un model pentru tinerii de azi, în: vol. *Biserica în lumea contemporană Gaudium et Spes*, Simpozionul Internațional Oradea, 3-4 aprilie 2008, coordonator științific, Presa Universitară Clujeană, 2008, pp. 117-132.

Sfântul Simeon Noul Teolog în spiritualitatea răsăriteană, în: vol. *230 de ani de la Înființarea Eparhiei Române Unite de Oradea Mare - trecut, prezent și viitor*, Simpozionul Internațional Oradea, 9-11 mai, 2007, pp. 121-139, Presa Universitară Clujeană, 2008.

Importanța virtuților pentru dobândirea mântuirii, în viața și opera Sfântului Simeon Noul Teolog, în: vol. *Tradiție și modernitate în societatea românească în noul context creat de aderarea la Uniunea Europeană*, Simpozionul Internațional Oradea, 9-10 octombrie, 2007, pp. 346-362, Editura Universității din Oradea, 2007.

Virtutea milosteniei în opera Sfântului Ioan Gură de Aur, în: vol. *Teologie și Societate în opera Sfântului Ioan Gură de Aur la 1600 de ani de la intrarea sa în veșnicie*, Simpozionul Internațional-Oradea, 22-23 mai 2007, Editura Universității din Oradea, 2007, pp. 262-276.

Conflictul Sfântului Simeon Noul Teolog cu Sinclul Ștefan, în: revista *Studia Theologia Greco-Catholica Varadiensis*, nr. 2/2007, pp. 75-82.

Sfântul Ioan Gură de Aur propovăduitor al milosteniei, în: revista *Teologia*, nr. 2/ 2007, pp. 136-163.

Exilul Sfântului Simeon Noul Teolog și ultima parte a vieții sale, în: revista *Studia Theologia Greco-Catholica Varadiensis*, nr.1/2007, pp. 83-89.

Asceza la Sfântul Grigorie de Nyssa, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr. 1-2/ 2005, pp. 175-187.

Concepția Sfântului Grigorie de Nyssa despre păcat, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr. 3-4/2004, pp. 78-87.

Integrarea Sfântului Simeon Noul Teolog în spiritualitatea răsăriteană, în: revista *Orizonturi Teologice*, volum omagial, 2001, pp. 140-145.

Desăvârșirea creștină la Sfântul Ioan Gură de Aur, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr. 4/2001, pp. 95-104.

Asceza în primele veacuri ale creștinismului, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr. 3/2001, pp. 87-101.

Despățimirea și lucrarea Sfântului Duh, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr.2/ 2001 pp. 125-133.

Taina Sfintei Spovedanii la Sfântul Simeon Noul Teolog, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr.1/ 2001, pp. 104-115.

Vederea luminii dumnezeiești după Sfântul Simeon Noul Teolog, în: revista *Teologia*, nr. 4/2000, pp. 102-121.

Taina Sfântului Botez la Sfântul Simeon Noul Teolog, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr.3/2000, pp. 164-172.

Îndumnezeirea după Sfântul Simeon Noul Teolog, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr.2/2000, pp. 108-126.

Bizanțul în timpul Sf. Simeon Noul Teolog, în: revista *Orizonturi Teologice*, nr.1/2000, pp. 138-158.

Viața duhovnicească după Sf. Simeon Noul Teolog, în: revista *Credința Ortodoxă*, nr.2/1999, pp. 144-162.

Cuvânt înainte

Lucrarea *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul*, realizată de părintele Lect. univ. dr. Călin Ioan Dușe, ilustrează fascinația pe care Sfinții Părinți ai Bisericii continuă să o exercite asupra teologilor și cercetătorilor care studiază creștinismul primar. Dezvoltarea Bisericii lui Hristos în epoca Părinților Apostolici și apoi în perioada patristică în contextul Imperiului Roman, evoluția instituțională, interferențele gândirii creștine, aflate în zorii afirmării ei, cu cultura greco-romană, drumul teologiei creștine în aprofundarea credinței și în precizarea dogmelor constituie argumentele revizitării științifice ale primelor secole creștine.

Părintele Călin Dușe, distins coleg de la Departamentul Oradea al Facultății de Teologie Greco-Catolică din Universitatea *Babeș-Bolyai*, și-a asumat cu pasiune misiunea predării și aprofundării teologiei patristice. Preocupările sale cu privire la literatura patristică și postpatristică s-au cristalizat în publicarea a numeroase studii, dintre care amintim aici: *Viața duhovnicească după Sfântul Simeon Noul Teolog și integrarea lui în spiritualitatea răsăriteană* (Editura Logos 94, Oradea 2007) și *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici* (Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca, 2019).

Monografia pe care acum o dedică perioadei trăite de Sfântul Clement Romanul se înscrie în străduința redescoperirii

primelor secole creștine. În timp ce primele două capitole reconstituie cadrul istoric al subiectului, cel de-al treilea se oprește asupra Sfântului Clement Romanul. Opțiunea concentrării cercetării asupra celui care a devenit Papă și episcop al Romei este justificată din mai multe motive.

Înainte de toate este bine-cunoscută importanța fundamentală a *Epistolei I către Corinteni* atât pentru larga sa răspândire și recunoaștere aproape canonică în comunitățile creștine, cât și pentru cunoașterea teologiei și a liturghiei romane din finalul secolului I. De asemenea, teme esențiale precum unitatea vieții creștine, care pretinde conjugarea darului credinței cu trăirea virtuților și a moralității, unitatea și pacea Bisericii, distincția dintre ierarhie și laici sau succesiunea apostolică sunt argumentate din perspectivă biblică, dar și prin intermediul unor instrumente conceptuale oferite de cultura elenistă, în special cea stoică. În felul acesta, teologia Sfântului Clement Romanul reflectă în formă incipientă folosirea cu discernământ a valorilor culturii timpului în adâncirea și în prezentarea tainelor credinței.

Cercetătorii catolici au interpretat această epistolă în sensul unei prime manifestări a primatului papal în favoarea unei Biserici locale din comuniunea catolică, deși această înțelegere nu este împărtășită de autorii din alte confesiuni creștine. Cu toate acestea, gândirea lui Clement Romanul se situează la nivel ecumenic, sfințenia și prestigiul său fiind recunoscute în Biserica Catolică și în Bisericile Ortodoxe, figurând în calendarul liturgic romano-catolic în data de 23 noiembrie iar în cel răsăritean, greco-catolic și ortodox, în 24 noiembrie. Textele liturgice bizantine, analizate de părintele

Călin Ioan Dușe, surprind și evidențiază trăsăturile spirituale ale Sfântului Clement Romanul și ortodoxia credinței sale.

Cartea de față surprinde drumul Bisericii în primul secol creștin din perspectiva Sfântului Clement Romanul pe temeiul unei vaste bibliografii de specialitate. Direcțiile relevate în mulțimea informațiilor și opiniile asumate de autor vor fi desigur evaluate și dezbătute de comunitatea academică, dar demersul său se dezvăluie cititorului în forma unei sinteze ample și argumentate, care poate fi utilă studenților și tuturor celor pasionați de istoria și de teologia creștinismului primar.

Pr. Prof. univ. dr. Cristian Barta

Introducere

Imperiul Roman și creștinismul sunt două subiecte care au marcat, fascinat, dar mai ales au schimbat istoria omenirii. În cartea *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici*, apărută la Presa Universitară Clujeană, în anul 2019 am încercat să prezint modul în care a evoluat Imperiul Roman încă de la început, cum s-a dezvoltat pe parcursul secolelor, dar și faptul că, la apariția creștinismului, acesta era în plină glorie. Cunoscând toate aceste aspecte, vom putea înțelege mai bine modul în care a apărut, dar și cum s-a dezvoltat creștinismul de la apariția sa și până la sfârșitul perioadei Părinților Apostolici. În această carte cei mai importanți Părinți Apostolici au fost prezentați la modul general, exprimându-mi dorința ca pe viitor aceștia să fie prezentați în cadrul unor monografii.

Așadar, acum am bucuria de a prezenta personalitatea Sfântului Clement Romanul. Deoarece nu toți cititorii vor avea acces la opera *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici* am reluat în cartea prezentă, cu titlul *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul* unele părți și informații privind situația Imperiului Roman și a creștinismului din sec. I d.Hr.

Această lucrare este structurată pe trei capitole în care am prezentat elementele fundamentale ale Imperiului Roman din

secolul I d.Hr., apariția și răspândirea creștinismului, dar mai ales personalitatea excepțională a Sfântului Clement Romanul.

În primul capitol intitulat *Imperiul Roman în secolul I d.Hr.*, pentru a putea înțelege cât mai bine contextul în care apare creștinismul, am prezentat împărații, dar și modul în care ei au condus și au reușit să dezvolte acest grandios Imperiu, care la sfârșitul domniei împăratului Traian în anul 117 d.Hr. se întindea pe trei continente, având o suprafață de trei milioane trei sute de mii de km² (de aproximativ paisprezece ori suprafața României de azi¹) și cu o populație de cincizeci și cinci de milioane de locuitori.

Pe lângă faptul că Imperiul Roman a reușit să devină prin cuceririle sale cel mai mare Imperiu din istoria omenirii, el a reușit să dăruiască umanității personalități culturale de mare valoare. Astfel, epoca împăratului Octavian August a deschis o perioadă de înflorire a culturii romane, care va continua pe tot parcursul secolului I d.Hr. În această perioadă au fost create opere de literatură, dar și de artă, de o mare valoare, care au intrat în patrimoniul universal și care, pe parcursul secolelor au constituit modele pentru generațiile următoare.² De aceea, am amintit cele mai reprezentative personalități culturale ale acestei perioade.

Dintre aceștia, Seneca (1 î.Hr./1 d.Hr.-65 d.Hr.) a reușit ca prin vasta sa operă să rămână una din marile personalități ale epocii. El a urmărit cu prioritate, în scrierile sale perfecționarea vieții morale și de aceea a reușit ca pe parcursul timpului să fie

¹ Suprafața României este de 238.397 km².

² N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*, traducere de Ion Parocescu și Anton Herescu, Editura de Stat, București, 1951, pp. 288-293.

o sursă de inspirație pentru multe personalități culturale și filosofice, dar și pentru unii dintre Părinții Bisericii și moraliștii creștini.³

Quintilian (35-96 d.Hr.) a fost una din marile personalități culturale ale secolului I d.Hr. El este un pedagog-practician, care arată mijloacele formării unui bun orator, dar, în același timp, construiește o pedagogie cu bogate nuanțe și deschideri pragmatice. Multe din regulile metodice și principiile didactice promovate de Quintilian sunt valabile și azi, și de aceea, pe bună dreptate, îl putem considera ca pe un precursor al pedagogiei moderne.

Tacit a trăit între anii 57-120 d.Hr., iar prin opera sa, de o valoare impresionantă, este considerat cel mai valoros scriitor roman, dar și unul dintre cei mai mari scriitori, pe care i-a oferit antichitatea greco-romană.

Pliniu cel Tânăr (61/62-113 d.Hr.) a beneficiat de o educație aleasă, frecventând cursurile celor mai buni profesori de retorică ai vremii, pe: Quintilian, Nicetas din Smyrna, dar și pe filosoful stoic Musonius Rufus. Din scrierile care au rămas de la Pliniu cel Tânăr avem o adevărată sursă de informații pentru cunoașterea vieții romane din timpul împăratului Traian. De asemenea, în corespondența dintre Pliniu cel Tânăr și împăratul Traian au rămas două scrisori, din anul 112 d.Hr., care sunt importante pentru istoria creștinismului, deoarece, în calitate sa de guvernator, dar și de judecător, Pliniu era nedumerit în legătură cu procedeele juridice, pe care să le aplice în cazul creștinilor, pe care trebuia să-i judece.

³ Călin Ioan Dușe, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019, pp. 232-238.

Suetoniu a fost unul dintre marii scriitori romani, care pe parcursul vieții a avut o activitate remarcabilă. Astfel, el a scris mult în domenii diverse, atât în limba latină, dar și în limba greacă. Din păcate, cele mai multe scrieri s-au pierdut, rămânând de la ele numai titlul și care au fost menționate în lexiconul Suidas, dar și în alte izvoare antice. Prin opera sa, Suetoniu a adus o importantă contribuție la dezvoltarea biografiei antice. De asemenea, putem afirma, cu certitudine, că Suetoniu, alături de Tacit, este un mare istoric care, prin erudiție și cultura sa enciclopedică, i-a depășit pe contemporani.

Acestea au fost unele dintre cele mai reprezentative personalități ale culturii romane din secolul I d.Hr., care au intrat în patrimoniul universal și care, pe parcursul secolelor, au fost modele pentru generațiile următoare. Pentru ca cititorii să-și facă o imagine a ceea ce a reprezentat Roma pe parcursul istoriei sale, tot în primul capitol am prezentat principalele construcții de care a beneficiat acest oraș. Astfel, încă de la fondarea ei, Roma a beneficiat de construcții remarcabile, care au stârnit admirație de-a lungul timpului. Aici au fost aduse toate bogățiile din provinciile pe care romanii le-au cucerit.

În secolul I d.Hr., în timpul dinastiei Iulio-Claudiene, dar mai ales în timpul dinastiei Flaviene și Antonine, se observă în arhitectură, dar și în arta plastică o amplă dezvoltare. Împărații au fost cei mai importanți constructori în Roma și de aceea realizarea de edificii splendide și monumentale urmărea anumite scopuri politice, pentru că ele trebuiau să fie mărturii ale forței și grandorii puterii imperiale.⁴ Așadar, pe parcursul

⁴ N. A. Mașchin, op. cit., p 357.

istoriei sale, Roma a beneficiat de numeroase construcții care au încântat și fascinat omenirea, iar pe bună dreptate putem afirma că Roma este cu adevărat „**cetatea eternă.**”

La sfârșitul primului capitol am prezentat societatea romană din secolul I d.Hr., așa cum era ea reprezentată din punctul de vedere al claselor sociale, dar și al religiei. Romanii s-au limitat la practicarea strictă a ritualurilor și, de aceea, nu vom găsi la ei scrieri de filosofie religioasă sau cu caracter religios-literar, în care să fie glorificate faptele zeilor, ca și la greci. La romani, mitologia nu a cunoscut o dezvoltare așa de amplă ca și la greci, iar zeii lor, înainte de influența greacă, nu au avut înfățișări umane și statui.

Cu timpul, cultul împăratului va deveni o tradiție la romani, chiar dacă au fost și unele proteste împotriva divinizării unor împărați care au fost nevrednici. Din cauza acestui cult al împăratului, pe parcursul istoriei, creștinii vor avea mult de suferit.

În această perioadă de plină glorie, în care se găsea Imperiul Roman se va naște creștinismul, care va fi persecutat greu de către acesta timp de mai bine de trei secole. Persecuția creștinilor va lua sfârșit odată cu venirea la conducerea Imperiului Roman a împăratului Constantin cel Mare (306-337 d.Hr.), care prin Edictul de la Mediolanum⁵ din anul 313 d.Hr. va acorda libertatea de practicare a cultului creștin și astfel, de acum înainte, creștinismul va deveni, din religie persecutată, religia favorizată în Imperiul Roman.

⁵ Mediolanum este azi orașul Milano în Italia.

Capitolul al doilea este intitulat *Creștinismul în secolul I* fiind structurat pe trei subcapitole. Primul este intitulat *Creștinismul în perioada Sfinților Apostoli* unde este prezentată pe scurt starea lumii greco-romane la apariția creștinismului, întemeierea Bisericii, organizarea ei, dar și activitatea de propovăduire și de răspândire a creștinismului de către Sfinții Apostoli până la moartea lor. La nașterea Mântuitorului Isus Hristos lumea greco-romană era pregătită pentru primirea Sa, astfel că El a venit așa după cum spune și Sfântul Apostol Pavel: „la plinirea vremii” Gal. 4, 4.

Biserica Ierusalimului este prima care a apărut în istorie. La începuturile creștinismului această puternică comunitate creștină de la Ierusalim trăia o viață nouă, în comuniune, și în rugăciuni, mergea la Templu pentru a se ruga, asculta lecturile scripturistice, avea un cult aparte (frângerea pâinii) și ducea un mod de viață deosebit. În urma acestui nou mod de viață, a predicilor Sfinților Apostoli, dar și a minunilor pe care le făceau, numărul credincioșilor creștea zilnic.

Sfinții Apostoli au continuat să predice cu mult succes, vindecând bolnavi și făcând multe minuni, iar propovăduirea lor va avea un succes generalizat nu numai în Ierusalim dar și în împrejurimi. Martiriul Sfântului Arhidiacon Ștefan, dar și persecuția, care a urmat după aceea, au dus la o amplă acțiune a Sfinților Apostoli de propovăduire prin acei misionari, care au fost formați la școala din Ierusalim. Aceștia, prin numărul, dar mai ales prin pregătirea lor completă, vor face ca răspândirea Evangheliei să progreseze foarte repede pe mari arii geografice cum ar fi: Samaria, Iudeea, Galileea, Fenicia, Cipru și Antiohia Siriei.

După ce a fost ucis Sfântul Apostol Iacov, fratele Sfântului Apostol Ioan, în anul 44 d.Hr., de către regele Irod Agripa (41-44 d.Hr.), și după plecarea Sfântului Apostol Petru din Ierusalim, în anul 44 d.Hr., urma Sfinților Apostoli se va pierde în Faptele Apostolilor.

Istoria creștinismului va fi dominată, acum mai bine de trei decenii, de către personalitatea excepțională a Sfântului Apostol Pavel.⁶ Astfel, din al doilea subcapitol intitulat *Activitatea misionară a Sfântului Pavel Apostolul neamurilor* vom vedea că el a fost cel, care a reușit să propovăduiască, să interpreteze, să sistematizeze, dar și să aplice Evanghelia Mântuitorului Isus Hristos la realitățile sociale ale vremii. De asemenea, el a fost cel mai strălucit dintre Sfinții Apostoli, propovăduitorul cel mai îndrăzneț al creștinismului la neamuri, dar și doctrinarul lui, fiind considerat după Mântuitorul Isus Hristos cel mai mare geniu al creștinismului.⁷ Astfel, putem observa că Sfântul Apostol Pavel este, după Mântuitorul Isus Hristos, personajul cel mai cunoscut din Noul Testament, datorită faptului că despre el se vorbește în Faptele Apostolilor, dar și în cele paisprezece epistole ale sale. El este primul teolog al creștinismului, un martor prețios, care poate să ne ofere o privire cât mai autentică asupra începutului creștinismului.⁸

⁶ Preot prof. dr. Ioan Rămurean, Preot prof. dr. Milan Șesan, Preot prof. dr. Teodor Bodogae, *Istoria Bisericească Universală* Vol. I (1-1054), Ediția a III-a revăzută și completată, EIBMBOR, București, 1987, p. 67.

⁷ Preot prof. dr. Ion Constantinescu, *Studiul Noului Testament, manual pentru seminariile teologice*, EIBMBOR, București, 1981, p. 204.

⁸ Mauro Orsati, *Introducere în studiul Noului Testament*, Traducerea și adaptarea Pr. Dr. Călin Daniel Pațulea, Prof. Adriana Zaharia, Editura Buna Vestire, Blaj, 2008, p. 251.

Așadar, Sfântul Apostol Pavel, prin viața și activitatea sa, va domina mai bine de trei decenii viața creștinismului primar, din anul 36 până în anul 67 d.Hr. când va primi cununa martirică la Roma.

În ultimul subcapitol intitulat *Creștinismul la Roma*, vom vedea că acesta a ajuns aici încă de la nașterea sa, datorită activității misionare a creștinilor proveniți dintre iudeii care făceau parte din Biserica mamă de la Ierusalim.⁹ Acești misionari care au plecat de la Ierusalim, prin predica lor, au întemeiat marea Biserică a Romei. Pe o parte dintre aceștia îi amintește Sfântul Apostol Pavel în *Epistola către Romani* 16, 3-15.¹⁰

Puritatea creștinismului din capitala Imperiului este dată și de propovăduirea Sfinților Apostoli: Epenet, Andronic, Ampilat, Urban, Stahis, Apelles, Aristobul, Irodion, Narcis, Ruf, Flegon, Hermes, Patrova, Herma și Filolog, care fac parte dintre cei șaptezeci de Apostoli ai Mântuitorului Isus Hristos, despre care vorbește Sfântul Evanghelist Luca: „*Iar după acestea, Domnul a ales alți șaptezeci și i-a trimis doi câte doi înaintea feței Sale, în fiecare cetate și loc unde El Însuși avea să meargă.*” Lc. 10, 1.

Aceștia, la început, ar fi propovăduit Evanghelia în Răsărit, alături de Sfântul Apostol Pavel sau în paralel cu el. Prezența lor la Roma și salutul cald al Sfântului Apostol Pavel arată importanța lor în cadrul Bisericii.

Creștinismul roman se va dezvolta și consolida o dată cu venirea Sfântului Apostol Pavel. La Roma, Sfântul Apostol

⁹ Settimio Cipriani, *Sfântul Petru, personalitate marcantă a Noului Testament*, Traducere din limba italiană de Rodica Chiriacescu, Editura Meteor Publishing, București, 2016, p. 130.

¹⁰ Pr. Dr. Sabin Verzan, *Sfântul Apostol Andrei*, Editura Basilica, București, 2016, p. 142.

Pavel a stat într-o captivitate ușoară între anii 61-63 d.Hr., iar casa în care locuia a transformat-o într-un adevărat centru misionar, unde veneau mulți să-l asculte.¹¹ Sfântul Apostol Petru împreună cu Sfântul Apostol Pavel, prin activitatea lor misionară pe care au desfășurat-o împreună cu ucenicii și colaboratorii la Roma, au făcut ca această Biserică să devină cea mai importantă din cadrul Imperiului Roman.

Prin martiriul celor doi corifei ai creștinismului, tânăra Biserică născută din bătrânul măslin din Galileea își va înfige rădăcinile adânc în capitala Imperiului Roman, fiind transplantată de la Ierusalim la Roma.¹² Împreună, cei doi mari apostoli, prin activitatea lor, sunt întemeietorii Bisericii din Roma, căreia i-au așezat o temelie puternică și care a fost cimentată prin sângele martiriului lor.¹³ Astfel, de acum înainte centrul creștinismului s-a mutat de la Ierusalim la Roma.

Al treilea capitol, intitulat *Sfântul Clement Romanul*, este menit să prezinte viața și opera acestui mare Părinte Apostolic. Din păcate, cu toate că a fost cel mai important dintre Părinții Apostolici, despre viața Sfântului Clement Romanul avem puține informații. Potrivit Tradiției, Sfântul Clement a fost ucenicul Sfântului Apostol Petru fiind lăsat de el ca urmaș al său la conducerea Bisericii din Roma. De asemenea, tot din Tradiție aflăm că Sfântul Clement Romanul a avut o viață plină de sfințenie, conducând bine și înțelept această Biserică, așa

¹¹ Sotirios, Mitropolitul Pisidiei, *Pavel, apostolul neamurilor*, Traducere din limba greacă: Ilie Stănuș, Editura Egumenița, Galați, 2019, p. 123.

¹² Claudio Rendina, *Papii. Istorie și secrete*, Traducere și note de Radu Gâdei, Editura ALL, București, 2008, p. 7

¹³ *Martiriul Sfinților Apostoli Petru și Pavel*, Ediție bilingvă, Traducere, note și îngrijire ediție: Sorin-Dan Damian, Editura Herald, București, 2010, p. 15.

cum este evidențiat și într-una dintre *Stihirile* de la Vecernia din 24 noiembrie, ziua prăznuirii sale: „*De ațâțarea patimilor odihnindu-ți cugetul, l-ai făcut să se îndeletnicească cu cunoașterea celor ce sunt cu adevărat, preasfințite Clemente! Pentru aceea, Cel ce este cu adevărat și mai înainte de toate te-a atras la aceasta, prin Petru, cel mai în vârstă dintre apostoli, care te-a învățat pe tine cele dumnezeiești și te-a lăsat vrednic următor al lui. După aceasta bine cârmuind Biserica, preînțelepte, prin sfârșit mucenicesc te-ai mutat la Dânsul, ca îndumnezeit împărtășindu-te fără împiedicare cu Dumnezeu Cel adevărat; a Căruia îndumnezeire roagă-te să o dobândim și noi neîncetat, sfințite mucenice apostole!*”¹⁴

De asemenea, Sfântul Clement Romanul a fost un colaborator important al Sfântului Apostol Pavel, iar Origen și istoricul Eusebiu de Cezareea spun că el este acela pe care îl laudă marele apostol în *Epistola către Filipeni* 4, 3 atunci când zice: „*Clement și cu toți ceilalți ai mei la lucru, ale căror nume sunt scrise în Cartea Vieții.*” Sfântul Clement Romanul a fost și unul dintre principalii colaboratori ai Sfântului Apostol Pavel în opera de consolidare a Bisericii din Roma.¹⁵ Astfel, după ce a preluat conducerea Bisericii din capitala Imperiului, în timpul celor nouă ani de episcopat (92-101 d.Hr.) Sfântul Clement a desfășurat o activitate misionară foarte rodnică. El va fi exilat în Chersonul Tauric, unde va primi cununa martirică în anul 101 d.Hr.

Datorită faptului că Sfântul Clement Romanul a avut raporturi directe cu Sfinții Apostoli Petru și Pavel, lui i-au fost

¹⁴ *Mineiul pe noiembrie*, EIBMBOR, București, 2005, p. 381.

¹⁵ Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, *Patrologie I*, Editura Basilica, București, 2015, p. 145.

atribuite mai multe scrieri, iar unele dintre ele au fost considerate neautentice.

Dintre scrierile sale *Epistola I către Corinteni* rămâne cea mai importantă. Ea a fost scrisă în anul 96 d.Hr. și este o scriere foarte importantă pentru vremea sa, mai ales prin delicatețea, dar și prin fermitatea cu care tratează problemele, care s-au ivit în Biserica din Corint.¹⁶ Din *Epistola I către Corinteni*, rezultă că Sfântul Clement Romanul a avut o educație greacă, fiind un bărbat cu o fizionomie puternică, dar și cu o voință rece, un admirator al supunerii, un bun cunoscător al *Vechiului Testament* (fără a fi un practicant al tipicului acestuia), expresie a climatului social roman din vremea sa. De asemenea, el a fost plin de dragoste și înțelegere pentru Bisericile locale, un purtător al tradiției apostolice și destul de capabil pentru a-și putea impune părerile.¹⁷

Epistola I către Corinteni a Sfântului Clement Romanul a fost considerată ca fiind inspirată și de aceea ea se bucura de o mare autoritate, iar pentru aceasta a fost inclusă în Codicii Bibliei.

Tot în Codicii Bibliei a fost inclusă și *Epistola a doua către Corinteni* a Sfântului Clement Romanul. Cu toate acestea, ea nu este de anvergura *Epistolei I* și din acest motiv ea nu a fost la fel de bine cunoscută și apreciată ca și aceasta.

Sfântului Clement Romanul i-au mai fost atribuite și alte scrieri care au fost considerate ca fiind neautentice și despre care am amintit în cartea de față.

¹⁶ Preot Prof. Dr. Ioan G. Coman, *Patrologie* vol. I, EIBMBOR, București, 1984, p. 113.

¹⁷ Prof. Dr. Stylianos G. Papadopoulos, *Patrologie*, Vol. I, Introducere, Secolele II și III, Traducere de Lector dr. Adrian Marinescu, Editura Bizantină, București, 2006, p. 155.

Așadar, din viața și opera Sfântului Clement Romanul putem observa că el este primul scriitor bisericesc cunoscut cu numele, dar și faptul, că el a fost unul dintre cei mai importanți Părinți Apostolici.¹⁸

Cartea de față se adresează celor care sunt pasionați de istoria Imperiului Roman în secolul I d.Hr., de istoria apariției și răspândirii creștinismului în primul secol, dar și de viața și opera Sfântul Clement Romanul. Pentru studenții, masteranzii doctoranzii, pentru cei pasionați, dar și pentru cei care doresc să aprofundeze aceste subiecte, la sfârșitul fiecărui capitol vor avea o bibliografie destul de bogată în limba română, dar și în alte limbi. Datele istorice, asupra cărora există unele-discuții, le-am utilizat în cartea de față pe cele care au fost acceptate de către majoritatea cercetătorilor.

Sper ca, prin această carte, să aduc o modestă contribuție în cadrul Centrului de Studii Patristice și Literatură Creștină Antică din cadrul Universității Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, la cunoașterea a tot ceea ce a însemnat grandiosul Imperiu Roman în perioada sa de apogeu, la cunoașterea creștinismului din în secolul I, dar mai ales a vieții și operei Sfântului Clement Romanul, care a demonstrat că a fost un vrednic urmaș al Sfinților Apostoli Petru și Pavel.

În încheiere, mulțumesc Atotputernicului și Milostivului Dumnezeu, și tuturor celor care au contribuit în diferite moduri la apariția acestei cărți.

¹⁸ Arhidiacon Prof. Dr. Constantin Voicu, *Patrologie* Vol. I, Editura Basilica, București, 2009, p. 69.

Abrevieri

- AAB Abhandlungen, Academia de Berlín, Phil.-hist. Klasse 1815ss.
- AAM Anzeiger der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena 1864ss.
- AAT Atti dell Accademia delle Scienze di Torino, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, Torino.
- AB Analecta Bollandiana, Bruxelles.
- ABan Revista Altarul Banatului, Timișoara.
- ABhB Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Berlin.
- AC Antike und Christentum (J. Dölger) 1929-1950, Münster im Westfalen.
- ACL Antiquité Classique, Louvain.
- ACO Acta Conciliorum Oecumenicorum, ed. por E. Schwartz, Berlin 1914ss.
- ACW Ancient Christian Writers, edit. J. Quasten and J.C. Plumbe, Westminster Md.
- AE Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, Αθήνα.
- AEHEH Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, IVE section, sciences historiques et philosophiques, Paris.
- AER American Ecclesiastical Review. Washington.
- AFL Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, IVE section, sciences historiques et philosophiques, Paris.
- AFLNice Annales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Nice, Nice.
- AFTASS Anuarul Facultății de Teologie "Andrei Șaguna", Sibiu.
- AGP Archiv für Geschichte der Philosophie, Berlín 1889-1932.

- AGWG Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen.
- AHD Archives d'histoire doctrinale et littéraire, Paris 1926ss.
- AIPh Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. Paris-Bruxelles, 1932ss.
- AJA American Journal of Archaeology, Princeton 1885ss.
- AJPh American Journal of Philology, Baltimore 1880ss.
- AKK Archiv für katholisches Kirchenrecht, Mainz, 1857ss.
- AL Acta Lingüística, Copenhagen.
- ALMA Archivum latinitatis medii aevi (Bulletin du Cange), Paris-Bruxelles, 1924ss.
- ALW Archiv für Liturgiewissenschaft, Regensburg.
- AOAW Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.- hist. Klasse, Wien.
- ANF Ante-Nicene Fathers, Buffalo-New York.
- Ang Angelicum, Roma 1924ss.
- ANL Ante-Nicene Christian Library, Edinburgh.
- Ant Antonianum. Roma 1926ss.
- AnThA L'Année Théologique Augustinienne, Paris.
- APF Archiv für Papyrusforschung, Leipzig 1901ss.
- Aph Archives de Philosophie, Paris.
- AR Revista Altarul Reîntregirii, Alba Iulia.
- AR Archivum Romanicum, Firenze.
- ArOr Arhiv Orientální, Praga.
- ARW Archiv für Religionswissenschaft. Berlín-Leipzig 1898ss.
- ASS Acta Sanctorum, ed. por los Bolandistas, Antwerp y Bruselas 1634ss.
- AST Analecta Sacra Tarraconensia, Barcelona 1925ss.
- AT Année théologique, Paris.
- ATG Archivo Teológico Granadino, Granada 1938ss.
- AThR Anglican Theological Review, New York.
- AtTor Atti dell' Accademia delle Scienze di Torino, Torino.
- Aug Augustiniana, Louvain 1951ss.

- AugMag Augustinus Magister. Congrès International augustinien, Paris, 21-24 septembre 1954. Vol. 1 e 2: Comunicazioni; vol.3: Atti, Paris 1954-1955.
- ASH Ac Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AUS Annali dell Istituto Italiano per gli Studi Storici, Napoli.
- BAB Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie Royale de Belgique, Bruxelles.
- BAC Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid 1945ss.
- BAGB Bulletin de l'Association G. Budé, Paris.
- BALAC Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétienne, Paris.
- BAPC Bulletin of the Polish Academy, Krakow.
- BBI Bulletin of the Byzantine Institute, Boston.
- BBR Bulletin de l'Institut historique belge de Rome.
- BCC Biblioteca Cl sica del Catolicismo, Madrid.
- BEHE Bibliothèque de l' cole des Hautes études, Paris.
- BEΠ Βιβλιοθήκη' Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων (editat  de: Άποστολικής Διακονίας τής Εκκλησίας τής 'Ελλάδος), Αθήνα, 1955  .urm.
- Bess Bessarione, Roma 1896ss.
- BFC Bolletino di Filologia Classica, Torino.
- BFTh Beiträge zur Förderung der Theologie, Gütersloh.
- BGDS Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache.
- BHTh Beiträge zur historischen Theologie, Tübingen 1929ss.
- Bibl B blica, Roma 1920ss.
- BICS Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London.
- BiNJ Bijdragen van de Philosophische en Theologische Faculteiten der Nederlandsche Jez eten, Roermond-Maastricht 1938ss.
- BiZ Biblische Zeitschrift, Paderborn-Freiburg 1903-1939, 1957ss.
- BJ Bursians Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft, Leipzig.
- BJR Bulletin of John Rylands Library, Manchester.
- BKP Beiträge zur klassischen Philologie, Mannheim.

- BKV Bibliothek der Kirchenväter, Kempten und München.
BKV' Bibliothek der Kirchenväter, ed. O. Bardenhewer, T. Schermann, C. Weyman. Kempten und München 1911ss.
BKV'' Bibliothek der Kirchenväter, Zweite Reihe, ed. por O. Bardenhewer, J. Zellinger, J. Martin, München 1932ss.
BLE Bulletin de littérature ecclésiastique, Toulouse.
BM Benediktinische Monatschrift, Beuron 1919ss.
BNJ Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Athen.
BOR Revista Biserica Ortodoxă Română, București.
BoS Bogolovska Scotra, Zagreb 1912ss.
BoZ Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge, Düsseldorf 1925ss.
BPEC Bolletino del Comitato per la preparazione dell'Edizione nazionale del Classici greci e latini, Roma.
BTAM Bulletin de Théologie Ancienne et Médiévale, Louvain 1929ss.
BV Bogolosvni Vestnik, Lubiana 1921ss.
BVM Bologolovskij Vestnik, Mosca 1892ss.
ByF Byzantinische Forschungen.
BYZ Byzantion, Bruxelles.
BZ Byzantinische Zeitschrift, Leipzig-München.
CBQ The Catholic Biblical Quarterly, Washington.
CC Civiltà Cattolica, Roma.
CCL Corpus Christianorum-Series Latina, Turnhout, Paris.
CD La Ciudad de Dios, Madrid 1891ss.
CDA Godisnik na Duchovnata Akademia, Sofia.
CE The Catholic Encyclopedia. New York 1907-1914; Supl. 1922.
CH Church History, Chicago.
CHR The Catholic Historical Review, Washington DC.
CJ Classical Journal, Chicago.
CO Revista Credința Ortodoxă, Alba Iulia.
Col Colecția.
CM Classica et Mediaevalia, Kopenhagen.
CPh Classical Philology, Chicago.

CPS	Corona Patrum Salesiana, Torino.
CPT	Cambridge Patristic Texts.
CR	The Classical Review, London-Oxford.
CRI	Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris.
CRAI	Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Paris.
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien.
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1828-1897.
CTh	Collectanea Theologica, Lwow 1920ss.
CQ	Classical Quarterly, London-Oxford.
CQR	The Church Quarterly Review, London.
DA	Dissertation Abstracts. Ann Arbor, Michigan.
DAC	Dictionary of the Apostolic Church, ed. por J. Hastings, Edinburgh 1915-1918.
DAL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris.
DAP	Dictionnaire Apologétique, ed. por A. d'Alés, Paris 1925ss, 4.8 ed.
DB	Dictionnaire de la Bible, ed. por F. Vigouroux, Paris 1895-1912; Supl. 1926ss.
DCA	Dictionary of Christian Antiquities, ed. por W. Smith y S. Cheetham, London 1875-1880, 2 vols.
DCB	Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and Doctrines, ed. por W. Smith y H. Wace, London 1877-1887, 4 vol.
DCS	Die Griechischen Christlichen Schriftsteller, Berlin.
DDC	Dictionnaire de droit canonique, ed. por V. Villien, E. Magnin, R. Naz, Paris 1924ss.
DECA	Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien, Angelo di Berardino, François Vial, 2 vol., Ed. du Cerf, Paris.
d.Hr.	după Hristos.
DHC	Documents Illustrative of the History of the Church, ed. por B. J. Kidd, London 1938, 2 vol.

- DHG Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique, ed. por A. Baudrillart, Paris 1912ss.
- ΔΙΕΕ Δελτίον τής Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας τής Ελλάδος, 'Αθήνα.
- DLZ Deutsche Literaturzeitung für Kritik der internationalen Wissenschaft, Berlín 1880ss.
- ΔΜΒ Δελτίον Βιβλικών Μελετών, 'Αθήνα.
- DOP Dumbarton Oaks Papers, Cambridge (Mass.) 1941ss.
- DOS Dumbarton Oaks Studies. Cambridge (Mas5.) 1950ss.
- DR Downside Review, Downside Abbey (Bath).
- DSp Dictionnaire de spiritualité, Paris.
- DSt Dominican Studies, Oxford 1948ss.
- DT Divus Thomas, Fribourg, 1914ss.
- DTC Dictionnaire de Théologie Catholique, ed. por A. Vacant, E. Mangenot y E. Amann, Paris.
- DTP Divus Thomas, Piacenza 1880ss.
- DTT Dansk Teologisk Tidsskrift, Kobenhavn.
- EA Enchiridion Asceticum, ed. por M. J. Rouet de Journal y J. Dutilleul, 4.s ed. Barcelona 1947.
- EB Estudios Bíblicos, Madrid.
- EBrit Encyclopaedia Britannica. 14.* ed. Chicago, London, Toronto 1929ss.
- EC Enciclopedia Cattolica, Roma 1949-1954.
- ECI Estudios Clasicos, Madrid.
- ECQ Eastern Churches Quarterly, Ramsgate 1936ss.
- ECR Eastern Churches Review.
- EE Estudios Ecclesiasticos, Madrid.
- EEBS 'Επετηρίς τής `Εταιρείας Βιζαντινον Εποθδον, Atene.
- EH Enchiridion Fontium Historiae Ecclesiasticae Antiquae, ed. por C. Kirch; 6.* ed. por L. Ueding, Barcelona 1947.
- EHPR Etudes d'Histoire et de Philosophie Religieuse.
- EHR English Historical Review, London 1886ss.
- EIBMBOR Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- Ejb* Eranos Jahrbuch, Zürich.

- EL Ephemerides Liturgicae, Roma 1887ss.
- EM Estudios Marianos, Madrid.
- EO Echos d'Orient, Paris.
- Eos Eos. Commentarii Societatis Philologicae rolonorum, Lwow 1894ss.
- EP Enchiridion Patristicum, ed. por M. J. Rouet de Journal, 18.a ed. Freiburg im Br. 1953.
- EPhM Ephemerides Mariologicae, Madrid.
- ErJB Eranos Jahrbuch, Zürich.
- Et Études, París 1856ss (hasta 1896: Études religieuses).
- EtByz Études Byzantines, París 1943-1945.
- EtC Études Classiques, Namur.
- ΕΕΘΣΠΘ 'Επιστημονική Έπετηρις τής Θεολογικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- ΕΦ Εκκλησιαστικός Φάρος, 'Αλεξάνδρεια.
- EThL Ephemerides Theologicae Lovanienses, Louvain.
- ES Enchiridion Symbolorum, ed. por H. Denzinger y C. Rahner. 30. a ed. Freiburg im Br. 1955.
- ExpT The Expository Times, Edinburgh 1898ss.
- FC The Fathers of the Church, ed'. por R. J. Deferrari, New York 1947ss.
- FF Forschungen und Fortschritt, Berlín 1925ss.
- FKDG Forschungen zur Kirchen-und Dogmengeschichte, Göttingen 1953ss.
- FLDG Forschungen zur christliche Literatur und Dogmengeschichte, Paderborn.
- Folia Folia. Studies in the Christian Perpetuation of the Classics, New York 1947ss.
- FuPat Fuentes Patristicas, Madrid, 1994.
- FP Florilegium Patristicum, Bonn.
- FRL Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testamentes, Göttingen.
- FS Franciscan Studies, St. Bonaventure (N.Y.), N. S. 1941ss.
- FThST Freiburger theologische Studien, Freiburg im Br. 1910ss.

- FZPT Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie, Freiburg.
- Gab Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
- GB Revista Glasul Bisericii, București.
- GCS Die Griechischen Christlichen Schriftsteller, Berlin.
- GDA Godisnik na Duchovnata Akademia, Sofia.
- GGA Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen.
- Gior Fil Giornale Italiano di Filologia, Napoli.
- Gno Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte Altertums wissenschaft, München 1925ss.
- GOTR Greek Orthodox Theologian Reviev.
- Greg Gregorianum, Roma.
- GTT Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, Aalten.
- HA Handes Amsorya, Monatsschrift für Armenische Philologie, Wien.
- HAPhG Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie und ihre Geschichte, Heidelberg.
- Hermathena Hermathena. A Series of Papers on Literature, Science and Philosophy, Dublin-London 1874ss.
- Hermes Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie, Berlin 1866ss.
- HispS Hispania Sacra, Madrid-Barcelona.
- E. Hennecke-W. Schneemelcher, Neutestamentliche Apokryphen in deutsche Übersetzung, 3. völling neubearbeitete Auflage, I-II, Tübingen 1959, 1964.
- HJ The Hibbert Journal, London 1902ss.
- HJG Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft, München-Köln.
- HS Harvard Studies and Notes in phil. and lit. Cambridge (Mass.).
- HSCP Harvard Studies in Classical Philology, Cambridge (Mass.).
- HThR The Harvard Theological Review, Cambridge (Mass.).
- HTS Harvard Theological Studies, Cambridge (Mass.)
- HVS Historische Vierteljahrsschrift, Leipzig 1898-1937.

HZ	Historische Zeitschrift, München-Berlin 1859ss.
IER	The Irish Ecclesiastical Record, Dublin 1864ss.
IKZ	Internationale Kirchliche Zeitschrift, Berna.
Isis	Isis. Quarterly Organ of the History of Science Society, Bruges-Cambridge (Mass.) 1913ss.
Ir	Irénikon.
ITQ	The Irish Theological Quarterly, Dublin 1864ss.
î.Hr.	înainte de Hristos.
JA	Journal Asiatique, Paris.
JAC	Jahrbuch für Antike und Christentum, Münster.
James	M. R. James, The Apocryphal New Testament, Oxford 1924.
JbAC	Jahrbuch für Antike und Christentum, Münster.
JBL	Journal of Biblical Literature, New Haven.
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin 1886ss.
JEH	The Journal of Ecclesiastical History, London.
JHS	Journal of Hellenic Studies, London 1880ss.
JL	Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Münster 1921-1941.
JLH	Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, Kassel 1955ss.
JNES	Journal of Near Eastern Studies, Chicago 1942ss.
JOBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, Viena 1951ss.
JQR	Jewish Quarterly Review, Philadelphia 1888ss.
JR	The Journal of Religion, Chicago.
JRH	The Journal of Religious History, Sydney.
JRS	Journal of Roman Studies, London.
JS	Journal des Savants, Paris.
JSOR	Journal of the Society of Oriental Research, Chicago 1917-1932.
JThS	Journal of Theological Studies, Oxford-London.
KΔ	Καὶνὴ Διαθήκη.
KA	Kyrkohistorisk Arskrift, Stokholm.
KAV	Kommentar zu den apostolischen Vätern, Göttingen, 1993.
KGA	Kirchengeschichtl. Abhandl., ed. M. Sdrlek, Breslau 1902-1912.

- KT Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, ed. Por H. Lietzmann, Berlin 1903ss.
- KIT Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen. Begründet von H. Lietzmann.
- LACL Lexikon der antiken chrislichen Literatur, Siegmar Döpp und Wilhelm Geerlings unter Mitarbeit von Peter Bruns, Georg Röwekamp und Matthias Skeb OSB, 2. Auflage, Herder, Freiburg/Basel/Wien.
- Latmos Latomus. Revue des études latines, Bruxelles.
- LCC Library of Christian Classics, ed. por J. Baillie, J. T. McNeill, H. P. van Dusen, London-Philadephia 1953ss.
- LCL Loeb Clasical Library, London-New York.
- LF Liturgiegeschichtliche Forschungen, Münster 1918ss.
- LFC Library of the Fathers of the Holy Catholic Church, ed. por E. B. Pusey, J. Keble e J. H. Newman, Oxford 1838-1888.
- LJ Liturgisches Jahrbuch, Münster 1951ss.
- LNPF A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, ed. por Ph. Schaff e H. Wace, Buffalo-New York 1886-1900.
- LQ Liturgiegeschichtliche Quellen, Münster 1918ss.
- LQF Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen, Münster im Westfalen.
- LThK Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg 1930-1938.
- LThK2 Lexikon für Theologie und Kirche 2.a ed., Freiburg im Br. 1957ss.
- LThPh Laval Théologique et Philosophique, Québec.
- LZ Liturgische Zeitschrift.
- LZB Literarisches Zentralblatt, Leipzig.
- MA Revista Mitropolia Ardealului, Sibiu.
- MAH Mélanges d'Archéologie et d'histoire, Paris-Roma 1881ss.
- MB Revista Mitropolia Banatului, Timișoara.
- MMS Revista Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași.
- MO Revista Mitropolia Olteniei, Craiova.
- MBTh Münsterische Beiträge zur Theologie, Münster 1923ss.

MC	Monumenta Christiana. Bibliotheek van Christelijke Klassieken, Utrecht e Bruxelles 1948ss.
MD	La Maison-Dieu, París 1945ss.
MDAI	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Heidelberg.
MG	Migne, Patrologia Graeca.
MGH	Monumenta Germaniae Historica, Hannover-Berlin 1826ss.
MGWJ	Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Breslau 1851ss.
ML	Migne, Patrologia Latina.
Mn	Mnemosyne, Bibliotheca philologica Batavorum, Leiden-Leipzig.
Mnem	Mnemosyne, Leyden.
MS	Mediaeval Studies, Toronto 1939ss.
MSCA	Miscellanea Agostiniana, Roma 1931.
MSCI	Miscellanea Isidoriana, Roma 1935.
MSLC	Miscellanea di Studi di Letteratura Cristiana Antica, Catania.
MSR	Mélanges de Science Religieuse, Lille 1944ss.
MStHTh	Münchener Studien zur historischen Theologie, München 1921-1937.
MTS	Münchener Theologische Studien, München 1950ss.
MTZ	Münchener Theologische Zeitschrift, München.
Mu	Le Muséon, Louvain.
Musurillo	The Acts... H. Musurillo, The Acts of the Christian Martyrs, Oxford 1972.
N Did	Nuovo Didaskaleion, Catania.
NA	Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Hannover 1876-1936.
NADG	Neues Archiv der Geselsch für ältere deutsche Geschichtskunde, Hannover.
NAKG	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Haag.
NC	La Nouvelle Clio, Bruxelles 1947ss.
ND	Nuovo Didaskaleion, Catania 1947ss.

Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul

NDid	Nuovo Didascaleion, Catania.
ΝΣ	Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα.
N.F.	Neue Folge.
NGWG	Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
NJKA	Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Leipzig.
Nov Test	Novum Testamentum, Leiden.
NRTh	Nouvelle Revue Théologique, Tournai.
N.S.	Nueva serie, Nouvelle Série, New Series.
NSch	New Scholasticism, Washington 1927ss.
NKZ	Neue kirchliche Zeitschrift, Erlangen-Leipzig 1890ss.
NTA	Neutestamentliche Abhandlungen, Münster 1909ss.
NTT	Nieuw Theologisch Tijdschrift, Haarlem.
NTS	New Testament Studies, Cambridge.
NZSTh	Neuzeitschrift für systematische Theologie, Berlin.
ÖAKR	Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, Wien.
OC	Oriens Christianus, Leipzig-Wiesbaden.
OCh	Orientalia Christiana, Roma 1923-1934.
OCP	Orientalia Christiana Periodica, Roma.
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford.
ODCC	The Oxford Dictionary of the Christian Church, London, 2th édition.
OLP	Orientalia Lovaniensia, Louvain.
OLZ	Orientalistische Literaturzeitung, Leipzig.
Or	Orientalia. Commentari periodici Pont. Instituti Bibl., Roma 1920ss.
Orph	Orpheus. Rivista di umanità classica e cristiana, Catania.
OrSy	L'Orient Syrien, Paris.
OstKSt	Ostkirchliche Studien, Würzburg.
Ort.	Revista Ortodoxia, București.
OT	Revista Orizonturi Teologice, Oradea.
ΠΔ	Παλαιά Διαθήκη.
PB	Pastor Bonus, Tréveris 1889ss.
PC	Pároula Cristiana, Barcelona.
PG	J. P. Migne, Patrologia Graeca.

- Phil Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum, Leipzig-Wiesbaden 1946ss.
- PhJ Philosophisches Jahrbuch der Gorresgesellschaft, Fulda 1888ss.
- PhW Philologische Wochenschrift, Leipzig.
- PL J. P. Migne, Patrologia Latina.
- PO Patrologia Orientalis, Paris.
- PP La Parola del Passato. Rivista di studi classici, Napoli 1946ss.
- PrOChr Le Proche-Orient Chrétien, Jérusalem 1951ss.
- PS Patrologia Syriaca, ed. R.Graffin, Paris, 3 voll.
- PSB Colecția Părinți și Scriitori Bisericești, București.
- PSt Patristic Studies, ed. por R. Deferrari, Washington (D.C.) 1922ss.
- PThR Princeton Theological Review, Princeton.
- Πατρ.-Διδ. Πατήρ-Διδάσκαλος (Πατέρες-Διδάσκαλοι).
- PWK Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
- QLP Questions Liturgiques et Paroissiales, Louvain 1918ss.
- RABM Revista de Archivos, Bibliotecas-Museos, Madrid.
- RAC Rivista di Archeologia Cristiana, Roma 1924ss.
- RACH Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart.
- RAL Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Roma.
- RAM Revue d'Ascétique et de Mystique, Toulouse.
- Rap Revue Apologétique, Paris 1905-1940.
- RB Revue Bénédictine, Maredsous.
- Rb Revue Biblique, Paris.
- RBibl Revue Biblique, Paris 1891ss, Nueva Serie: 1904ss.
- RBPh Revue Belge de Philologie et d'Histoire, Bruxelles.
- RC Revue Critique d'Histoire et de Littérature, Paris.
- RCC Revue des Cours et Conférences, Paris.
- RCCM Rivista di Cultura Classica e Mediaevale, Roma.
- RD Revue Historique de Droit Français et Étranger, Paris, Sirey.

- RDC Revue de Droit Canonique, Strasburg 1951ss.
- RE Realencyklopadie für protestantische Theologie und Kirche, fondata por J. J. Herzog, 3.* ed. a cura di A. Hauck, Leipzig 1896-1913.
- REA Revue des Études Arméniennes, Paris.
- REAN Revue des Études Anciennes, Bordeaux 1899ss.
- REAug Revue des Études Augustiniennes, Paris.
- REB Revue des Études Byzantines, Paris 1946ss.
- REG Revue des Études Grecques, Paris.
- REL Revue des Études Latins, Paris.
- RelC Religión y Cultura, Madrid.
- Religio Religio, ed. E. Buonaiuti, Roma 1925-1939.
- RET Revista espanola de Teologia, Madrid.
- RevR Review of Religion, New York.
- RF Razón y Fe, Madrid 1901ss.
- RFE Revista de Filología Española, Madrid.
- RFIC Rivista di Filologia e Istruzione Classica, Torino.
- RFN Rivista di Filosofia Neoscolastica, Milano 1909ss.
- RGG' Religión in Geschichte und Gegenwart. 2.s ed. ed. H. Gunkel-L. Zscharnarck, Tübingen 1927-1932.
- RGG'' Religión in Geschichte und Gegenwart. 3.4 ed. por K. Galling, Tübingen 1957ss.
- RGH Revue des Questions Historiques, Paris 1866ss.
- RH Revue Historique, Paris 1867ss.
- RHE Revue d'Histoire Ecclésiastique, Louvain.
- RHEF Revue d'Histoire de l'Église de France, Paris 1910ss.
- RHL Revue d'Histoire et de Littérature religieuse, Paris.
- RhM Rheinisches Museum für Philologie, Frankfurt a. M.
- RHPR Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse, Strasbourg.
- RHR Revue de l'Histoire des Religions, Paris.
- RHSpir Revue d'Histoire de la Spiritualité, Paris.
- RHT Revue d'Histoire de Textes, Paris.
- RILSL Renticonti. del R. Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Classe di Lettere e Scienze Morali e Storici, Milano.
- RiStCl Rivista di Studi Classici, Torino.

RLM	Revue Liturgique et Monastique, Maredsous.
RML	Revue du Moyen-âge Latin, Lión-Strasbourg 1945ss.
ROC	Revue de l'Orient Chrétien, Paris.
ROL	Revue de l'Orient Latin, Paris 1893ss.
RPh	Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire anciennes, Paris.
RQ	Römische Quartalschrift, Freiburg im Br.
RQH	Revue des questions historiques, Paris.
RQU	Revue de Qumran, Paris.
RR	Ricerche Religiose, Roma 1925ss.
RSCI	Rivista di Storia della Chiesa in Italia, Roma.
RSFR	Rivista di Studi Filosofici e Religiosi, Roma.
RSH	Revue de Synthèse Historique, Paris.
RSLR	Rivista di Storia e Letteratura Religiosa, Firenze.
RSO	Rivista degli Studi Orientali, Roma 1908ss.
RSPT	Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques, Paris 1907ss.
RSR	Recherches de Science Religieuse, Paris.
RStR	Ricerche di Storia Religiosa, Roma 1954ss.
RSO	Rivista degli Studi Orientali, Roma.
RSRUS	Revue des Sciences Religieuses, Strasbourg-Paris.
RT	Revista Teologică, Sibiu.
RT	Revue Thomiste, Paris 1893ss.
RTAM	Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale, Louvain.
RThPh	Revue de Théologie et de Philosophie, Lausanne.
RTP	Revue de Theologie et Philosophie, Lausanne 1868ss.
RTr R	ivista Trimestrale di Studi Filosofici e Religiosi, Perugia.
RUO	Revue de l'Université d'Ottawa.
SA	Studia Anselmiana, Roma 1933ss.
SAB	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Berlin 1882ss.
SAH	Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Heidelberg 1910ss.
SAM	Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Monaco 1871ss.

Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul

- SAW Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Viena 1847ss.
- SbB Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist, Klasse, Berlin.
- SC Scuola Cattolica, Milan 1873ss.
- SCA Studies in Christian Antiquity, ed. por J. Quasten, Washington D.C. 1941ss.
- SCh Sources Chrétiennes, Paris-Lyon.
- Schol Scholastik, Brieburg-Eupen.
- SCO Studi Classici e Orientali, Pisa.
- SD Studies and Documents, ed. por K. Lake y S. Lake, London-Philadelphia.
- SEJG Sacris Erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen Steenbrugge, St. Pietersabdij.
- SIF Studi Italiani di Filologia Classica, Firenze.
- SJMS Speculum. Journal of Medieval Studies, Cambridge (Mass.) 1926ss.
- SJTh Scottish Journal of Theology, Edinburgh.
- SKGG Schriften der Königsberger Gelehrtengeellschaft.
- SM Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige, München.
- SMITH-WACE Dictionary of Christian Biography, W. Smith and H. Wace, 4 vol., London.
- SMSR Studi e Materiali di Storia delle Religioni, Bologna.
- SO Symbolae Osloenses, Oslo 1920ss.
- So Sophia, Milano.
- SOB Sobornost, London.
- SP Studia Patristica (TU), Berlin 1957ss.
- SPCK Society for Promoting Christian Knowledge, London.
- SPM Stromata Patristica et Mediaevalia, ed. por C. Mohrmann y J. Quasten, Utrecht 1950ss.
- SQ Sammlung ausgewählter Quellenschriften zur Kirchen und Dogmengeschichte, Tübingen.
- SSL Spicilegium Sacrum Lovaniense, Louvain 1922ss.
- ST Revista Studii Teologice, București.

ST	Studi e Testi. Pubblicazioni della Biblioteca Vaticana, Roma 1900ss.
StBN	Studi Bizantini et Neoellenici, Roma 1947ss.
STC	Revista Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica, Cluj-Napoca.
STc	Studia Catholica, Nijmegen.
STGCV	Revista Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Graeco Catholica Varadiensis, Oradea.
StGKA	Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, Paderborn.
STO	Revista Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Orthodoxa, Cluj-Napoca.
StMon	Studia monastica. Abadia de Montserrat, Barcelona.
StPad	Studia Patavina, Padova.
STRT	Revista Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica, Cluj-Napoca.
SVTQ	St. Vladimir's Theological Quartely.
ΘHE	Θρησκευτική και Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια, Ἀθήνα.
TEDJ	Teologie și Educație la Dunărea de Jos, Galați.
Teol	Revista Teologia, Arad.
TH	Tehologia, Athenes.
THBL	Theologische Blätter, Leipzig 1922ss.
THGL	Theologie und Glaube, Paderborn 1909ss.
THJ	Theologische Jahrbücher, Leipzig 1842.
THLB	Theologisches Literaturblatt, Leipzig 1880ss.
ThLZ	Theologische Literaturzeitung, Leipzig-Berlin.
ThPh	Theologie und Philosophie, Freiburg im Br.
ThR	Theologische Revue, Münster im Westfalen.
ThRu	Theologische Rundschau, Tübingen.
ThQ	Theologische Quartalschrift, Stuttgart-Tübingen.
ThStK	Theologische Studien und Kritiken, Gotha.
ThZ	Theologische Zeitschrift, Basel.
TJHC	Theology Journal of Historic Christianity, London.
TP	Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Lancaster, Pa.

Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul

Tr	Traditio, New York.
TR	Periodicul Telegraful Român, Sibiu.
TrThZ	Trierer Theologische Zeitschrift, Trier.
TS	Theological Studies, Baltimore.
TSt	Texts and Studies, ed. por J. A. Robinson, Cambridge 1891ss.
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Leipzig-Berlin.
TV	Revista Teologie și Viață, Iași.
TZ	Theologische Zeitschrift, Basel 1945ss.
UTQ	University of Toronto Quarterly, Toronto.
VC	Vigiliae Christianae, Amsterdam.
VD	Verbum Domini, Roma 1921ss.
VetChr	Vetera Christianorum, Bari.
VS	La vie spirituelle, Paris.
VV	Vizantijskij Vremennik, Pietroburgo. New Serie, Moskow.
WJB	Würzburger Jahrbücher für klassische Altertumswissenschaft 1947ss.
WS	Woodbrooke Studies, Manchester.
WSt	Wiener Studien, Zeitschrift für klassische Philologie, Wien.
WZHalle	Wissenschaftliche Zeitschrift der M. Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle.
WZKM	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Wien.
ZAM	Zeitschrift für Ascese und Mystik, Innsbruck-München.
ZAW	Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, (Giessen), Berlin 1881ss.
ZB	Zeitschrift für Balkanologie, Wiesbaden.
ZBW	Zentralblatt für Bibliothekswesen, Leipzig 1884ss.
ZDADL	Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, Wiesbaden.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Wiesbaden.
ZDP	Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins, Leipzig 1878ss.
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte, Stuttgart.
ZKTh	Zeitschrift für Katholische Theologie, Innsbruck.

ZMR	Zeitschrift für Missions-und Religionswissenschaft, Münster 1928ss.
ZNW	Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche, Giessen-Berlin.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.
ZRGG	Zeitschrift für Religions-und Geistesgeschichte, Marburg.
ZSK	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung, Weimar 1911ss.
ZSR	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, Weimar 1880ss.
ZST	Zeitschrift für systematische Theologie, Gütersloh 1923ss.
ZTK	Zeitschrift für Theologie und Kirchen, Tübingen 1891ss.
ZWTh	Zeitschrift für wissenschaftlichen Theologie.

Lucrarea *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul*, realizată de părintele Lect. univ. dr. Călin Ioan Dușe, ilustrează fascinația pe care Sfinții Părinți ai Bisericii continuă să o exercite asupra teologilor și cercetătorilor care studiază creștinismul primar. Dezvoltarea Bisericii lui Hristos în epoca Părinților Apostolici și apoi în perioada patristică în contextul Imperiului Roman, evoluția instituțională, interferențele

gândirii creștine, aflate în zorii afirmării ei, cu cultura greco-romană, drumul teologiei creștine în aprofundarea credinței și în precizarea dogmelor constituie argumentele revizitării științifice ale primelor secole creștine. Cartea de față surprinde drumul Bisericii în primul secol creștin din perspectiva Sfântului Clement Romanul pe temeiul unei vaste bibliografii de specialitate. Direcțiile relevate în mulțimea informațiilor și opiniile asumate de autor vor fi desigur evaluate și dezbătute de comunitatea academică, dar demersul său se dezvăluie cititorului în forma unei sinteze ample și argumentate, care poate fi utilă studenților și tuturor celor pasionați de istoria și de teologia creștinismului primar.

Pr. Prof. univ. dr. **Cristian Barta**

Bazilica Sfântul Petru din Roma

